

اسناد معماری ایران

دقراول

تصحیح: عمادالدین شیخ الحکامی

همکاران این شماره:

راضیه یاسری (همکاری در تهیه نمایه‌ها)

محمود نظری (همکاری در ویرایش متون عربی)

اکرم سلطانی (همکاری در تهیه نمایه و اثرگان معماری)

فهرست (دفتر اول)

۱. وقف نامه آستانه شاهزاده حسین قزوین / ۷۷۳ ق. ص ۱۷
۲. وقف نامه امامزاده جعفر دامغان (۱) / ۸۱۵ ق. ص ۲۳
۳. وقف نامه امامزاده جعفر دامغان (۲) / ۹۴۸ ق. ص ۳۳
۴. وقف نامه خانقاه حسینیّه و گنبد سبز نطنز / ۸۵۷ ق. ص ۳۵
۵. وقف نامه نهر آب فرات، حله، عراق / ۹۳۵ ق. ص ۴۹
۶. وقف نامه قنات خیرات کازرون / ۱۱۱۷ ق. ص ۵۷
۷. وقف نامه قنات دولت آباد یزد / ۱۲۱۲ ق. ص ۷۵
۸. وقف نامه مسجد مدرسه ناصری (سپهسالار تهران) / ۱۲۹۷ ق. ص ۹۳
۹. وقف نامه عمادالملکی طبس (۱) / ۱۳۰۰ ق. ص ۱۳۷
۱۰. وقف نامه عمادالملکی طبس (۲) / ۱۳۰۰ ق. ص ۱۶۳
۱۱. وقف نامه عمادالملکی طبس (۳) / ۱۳۰۱ ق. ص ۱۶۹
۱۲. وقف نامه موزه مقدم تهران / ۱۳۵۱ ش. ص ۱۷۳

نمایه‌ها

- نمایه آیات ص ۱۸۳
- نمایه احادیث و جملات مشهور ص ۱۸۷

۱۸۹	ص	نمایه شعرهای فارسی و عربی
۱۹۳	ص	نمایه جملات دعایی عربی
۱۹۷	ص	نمایه کسان
۲۱۳	ص	نمایه جای‌ها
۲۲۳	ص	نمایه واژگان (معماری، فرهنگ، مدنیات و هنرهای وابسته)
۲۳۷	ص	نمایه مشاغل و مناصب
۲۴۱	ص	نمایه سجع مهرها و نام صاحبان مهر
۲۴۳	ص	نمونه تصاویر اسناد

گاهنامهٔ اسناد معماری ایران

همچنان که پیشرفت معنوی و مادی هر فرد مستلزم شناسایی خود است، هر ملت نیز برای پیشرفت معنوی و مادی باید خود را بشناسد. خود هر فرد یا جمع چیزی جز آنچه تحقق یافته نیست. تحقق در دنیا امری است مقید به زمان و مکان؛ مقید به تاریخ. پس خود هر فرد یا جامعهٔ انسانی در تاریخ محقق می‌شود. بنا بر این، هر ملت برای حرکت به سوی کمال باید «تاریخ» خود را بشناسد.

تاریخ ملت ایران، مانند تاریخ همهٔ ملتها، مجموعهٔ عقاید و سلايق و رفتارهای او در طی زمان در سرزمین ایران است. همهٔ این مجموعه ناگزیر در مکانهایی محقق شده است و بخش مهمی از این مکانها مکانهای ساختهٔ انسان است — مکانهایی طبیعی که انسان با رفتارها و اجرای آیینها و طرز ویژهٔ نگاه خود به آنها در آنها تصرفی ناملموس کرده است؛ یا مکانهایی که انسان با ذهن و دست خود با تصرف در طبیعت ساخته و پدید آورده است. این مکانها، که به نحوی ساختهٔ انسان است، همان است که از آن به «معماری» تعبیر می‌کنیم.

پس مطالعهٔ تاریخ ایرانیان ناگزیر با مطالعهٔ تاریخ معماری همراه است؛ و نیز مطالعهٔ تاریخ معماری مطالعهٔ بخش مهمی از تاریخ ایرانیان است. اگر معماری حضوری چنین گسترده در همهٔ شئون ایرانیان دارد، پس بسیاری از چیزهایی که بر زندگی و رفتار تاریخی او دلالت می‌کند بر معماری او نیز دلالت می‌کند. از چنین دیدگاهی، منابع مطالعهٔ تاریخ معماری ایران منحصر به آثار تاریخی (بناها و شهرها و تپه‌های باستانی) نیست. بسیاری از اسنادی که بر شئون گوناگون زندگی ایرانیان دلالت می‌کند در زمرهٔ اسناد معماری است.

بخشی از این منابع مکتوب یا نوشتاری است. ایرانیان در طی تاریخ طولانی‌شان منابع مکتوب بسیاری پدید آورده‌اند. می‌توان با پرسشهای مربوط به معماری، یعنی پرسشهای مربوط به نسبت میان انسان و مکان، به سراغ این منابع رفت و آنها را واریسی کرد. می‌توان اسنادی تازه برای پاسخ به این‌گونه پرسشها یافت؛ می‌توان با این نگاه، اسناد پیشین را از

نو قرائت کرد و نکته‌های تازه در آنها یافت. با چنین نگاهی، هرچه بر وجهی و شأنی از شئون زندگی دلالت کند بالقوه بر معماری هم دلالت می‌کند. بنا بر این، پیشاپیش نمی‌توان متنی را، از آن جهت که موضوعش مستقیماً و ظاهراً به معماری مربوط نیست، از دایره منابع تاریخ معماری ایران بیرون گذاشت.

دانشنامه تاریخ معماری ایران زمین با تکیه بر چنین مبنای نظری‌ای در صدد دامنه گسترده منابع معماری ایران را در معرض دید محققان قرار دهد. بخشی از این منابع مکتوب است؛ و بخش مهمی از منابع مکتوب که کمتر در دسترس محققان است، اسناد تاریخی است. اسناد تاریخی، از سلطانیات و دیوانیات و اخوانیات، دانش بسیاری درباره معماری ایران در بر دارد که کمتر بدان اعتنا شده است. اگر متن این اسناد، با تصحیح علمی و به صورتی دقیق و قابل جستجو و ارجاع، در اختیار محققان قرار گیرد، بی‌گمان کیفیت تحقیق در تاریخ معماری ایران، دیر یا زود، متحول خواهد شد.

گاهنامه اسناد معماری ایران، که نخستین شماره آن را در پیش رو دارید، با چنین نیتی منتشر می‌شود. نخستین شماره‌های این گاهنامه به وقف‌نامه‌ها اختصاص یافته است، که از نظر تاریخ معماری غنی‌تر و دلالت‌های آن آشکارتر است. در شماره‌های آینده، به تدریج انواع دیگر اسناد نیز در این گاهنامه منتشر خواهد شد. علاقه‌مندانی که چنین اسنادی در اختیار دارند، می‌توانند اصل یا تصویر دیجیتال آنها را در اختیار دانشنامه بگذارند. دانشنامه علاوه بر اینکه آنها را در پایگاه اطلاعات خود در دسترس علاقه‌مندان قرار خواهد داد، آنها را در این گاهنامه به شیوه‌ای منقح و به نام صاحبشان منتشر خواهد کرد.

سید محمد بهشتی

مدیر طرح دانشنامه

تاریخ معماری و شهرسازی ایران زمین

مقدمه

مطالعات تاریخ معماری رابطه‌ای تنگاتنگ با متون کهن دارد. تاکنون در حوزه بررسی متون کهن چابی برای استخراج تخصصی تاریخ و فرهنگ معماری، کارهای ارزشمند پراکنده‌ای صورت گرفته و خوشبختانه این فعالیت‌ها رو به گسترش دارد؛ اما در شناسایی دقیق و بررسی امکان بهره‌برداری از اسناد تاریخی تاکنون کاری شایسته انجام نشده است.

اسناد انواع بسیار دارد و می‌توان آنها را به شیوه‌های گوناگونی دسته‌بندی کرد؛ از جمله: اسناد دیوانی (فرمان، حکم، یرلیغ، نشان، مثال، ...)، اسناد قضایی (مبايعه‌نامه، مصالحه‌نامه، عقدنامه، وقف‌نامه ...)، اسناد شخصی (نامه، قرارنامه، ...)، تقریباً در همه نوع سند، کمابیش می‌توان اطلاعات آشکار و نهان معماری، شهرسازی، باستان‌شناسی و ... یافت. از سویی دیگر، می‌دانیم که بیشتر بناهای مهم و عام‌المنفعه در نظام وقف شکل گرفته و موقوفه است؛ بنابراین، در میان انواع اسناد یادشده وقف‌نامه‌ها جایگاهی ویژه دارد. ارتباط این نوع سند با معماری و فرهنگ آن بسیار گسترده‌تر از دیگر انواع سند است. وقف‌نامه هر بنا یا مجموعه معماری شناسنامه و اساسنامه‌ای است که جزئی‌ترین اطلاعات مربوط به آن اثر را در خود دارد. برای یادآوری اهمیت اسناد در مطالعات تاریخ معماری، فهرست‌وار به برخی اطلاعات حاصل از اسناد و به ویژه وقف‌نامه‌ها اشاره می‌شود:

شناخت انواع بنا و اجزای هر کدام در دوره‌ها و مناطق مختلف؛ مانند اجزای شهر (محل، برزن، کوی، کوچه، گذر، دربند، بن‌بست، بازار، بازارچه، راسته،

دالان، چارسو، میدان، میدانچه)، انواع بناها (حمام، پل، قنات، کاروانسرا، شفاخانه، مسجد، مدرسه، حسینیه، آتشکده، قدمگاه، بقعه، مزار، قبه، گور، امامزاده، خانه موقوفه، ...)، اجزا و عناصر بناها (ایوان، کتیبه، ...) تاریخ دقیق ساخت بنا؛ با استفاده از تاریخ کامل ذکر شده در پایان متن وقفنامه حامی و بانی بنا؛ از راه نام و القاب و عناوین ذکر شده واقف اهداف بانی بنا (حتی اگر متحقق نشده باشد) عوامل ساخت بنا؛ استاد، بنا، سرکار، مباشر، مزدور اقتصاد بنا؛ با استفاده از مقدار درآمدها و هزینه‌های هر بنای موقوفه که در سند آمده است.

الگوهای ساخت بنا؛ مانند الگوبرداری مدرسه سپهسالار از بنای ایاصوفیه
مصالح بنا

نور و بنا؛ با استفاده از آنچه در ذکر هزینه و وسایل روشنایی و اماکن افروختن چراغ در شب و شب‌های خاص در وقفنامه می‌آید.

اداره‌کنندگان بنا؛ مانند خادم، نقیب، ناظر، مشرف

مشاغل مرتبط با بنا؛ مانند میراب، رختشوی، ساعت‌ساز، چراغچی

نگهداری بنا (اسباب انتظام و بقای بنا)

پیشینه‌های مرمتی و امکان بازسازی بناهای آسیب‌دیده یا از بین رفته

کارکردهای خاص هر نوع بنا؛ مثلاً سابط برای بیتوته و سکونت موقت

جغرافیای معماری؛ شناخت ویژگی‌های معماری در هر منطقه جغرافیایی

شناخت طبیعت و وضع آب و هوادر هر منطقه از طریق توصیف بنا

تغییر کاربری؛ مانند تبدیل خانه به خانقاه

پیشینه بنا؛ مثل حسینیه و کاربرد آن به صورت «خانقاه حسینیه» در قرن نهم

پیشینه مکان و علل انتخاب آن و اینکه قبلاً چه بوده و چه ویژگی‌هایی داشته است

مقیاس‌ها و معیارها؛ طاق و رتق و ...

حرمت بنا و اعمال مجاز و ممنوع در انواع بنا، مانند مدرسه یا مسجد

اثاث و ظروف و وسایل هر نوع و هر بخش از بنا

وقف کردن بنا و وقف بر بنا

عناصر طبیعی در بنا و نگهداری آنها

مرمت و توسعه بنا؛ پیش‌بینی بازسازی، مرمت، توسعه و تکمیل بنا
کارکردهای بنا
تأسیسات آبی؛ مانند قنات و آب‌انبار و حوض
تنظیم اوضاع محیطی در بنا؛ تدابیری مانند احداث بادگیر و حوضخانه
نوع مالکیت؛ اثبات ملکیت بنا (غصبی نبودن و...)، املاک خاصه و خراجی و وقفی
صور خیال در تشبیه و توصیف بنا
استفاده از اصطلاحات معماری در القاب و تفخیم؛ مانند عالی‌جناب، عماد قبه
شریعت، حصار امن و امان، حضرت
اصطلاحات معماری؛ مانند طرح‌اندازی، اختطاط کردن بنا
دعا برای بقای بنا؛ مانند صانها الله تعالی عن حوادث الفلکی، صانها الله تعالی فی
حسن والیها
سیر تحول کالبدی بنا
معماران و هنرمندان و عاملان معماری
هنرهای وابسته به معماری؛ مانند نجاری، حجاری، فرش، ظروف
فرهنگ و آداب ساخت بنا؛ مانند تبیین ملکیت، رعایت اختیارات نجومی برای
طرح‌ریزی
معماری و فرهنگ زندگی جمعی و فردی؛ مانند فرهنگ سفر و پذیرایی از مسافران
مقیمان هر بنا؛ مثل مجاور، ملازم، نقیب.

❖

اسناد کهن از یک سو خط و زبان و بیان ویژه‌ای دارد، که خود بزرگ‌ترین مانع برای استفاده پژوهندگان غیرمتخصص در زمینه سند از این منابع ارزشمند است. از سوی دیگر، نبود طبقه‌بندی علمی و پراکندگی اسناد در بایگانی‌های مختلف دولتی و خصوصی، کتابخانه‌ها و موزه‌های داخل و خارج کشور، و نیز نبود اطلاعات طبقه‌بندی‌شده برای استفاده‌های موردنظر پژوهشگران و دانشجویان، ضرورت گردآوری، طبقه‌بندی، بازخوانی، تصحیح، و انتشار این متون را بیش از پیش آشکار می‌سازد. بر این اساس، این جلد به عنوان اولین جلد از گاهنامه اسناد معماری ایران منتشر شده است تا زمینه را برای پژوهش‌های گونه‌گون در این حوزه فراهم کند.

اسناد جلد نخست
در اولین جلد این مجموعه، به منزله نمونه‌ای از مسیر آینده کار، ۹ سند (که برخی بیش از یک متن را در خود جای داده و مجموعاً ۱۲ وقف‌نامه را دربرمی‌گیرد) عرضه می‌شود. تنوع زمانی و جغرافیایی از معیارهای گزینش وقف‌نامه‌ها در این مجلد بوده است. کهن‌ترین سند این مجموعه متعلق به سال ۷۷۳ ق. و نوترین سند آن متعلق به سال ۱۳۵۱ ش. است. نمونه نسخه‌های اساس اسناد این مجموعه، برای آشنایی با نمونه خطوط، در پایان مجموعه منتشر شده است. تصویر کامل اسناد اساس در پایگاه اطلاعات دانشنامه تاریخ معماری و شهرسازی ایران زمین در دسترس محققان است. تلاش می‌شود در جلد‌های بعد تصویر کامل اسناد نیز در لوحی فشرده، همراه با هر جلد منتشر گردد.

شیوه تصحیح

تصحیح نسخه‌های خطی در ایران پیشینه قابل توجهی دارد؛ اما تصحیح متن اسناد، با توجه به ویژگی‌های آن، هنوز در آغاز راه است. هر کتاب یا نسخه خطی را معمولاً به یک خط (خوانا یا ناخوانا) نوشته‌اند و مصحح پس از آشنایی با شیوه نگارش، می‌تواند همه متن را بر آن اساس بازنویسی و تصحیح کند. اما مجموعه اسنادی که هر کدام از آنها در زمانی و مکانی و به دست کاتبی نوشته شده و در بخش سجلات هر سند، گاه با دهها نوع کتابت مواجهیم، روشی ویژه برای تصحیح می‌طلبد.

تلاش شده است تا برای حالت‌های مختلف هر کلمه در سند، چون ناخوانایی، نانوشتگی، از بین رفتگی، و... به تناسب اسناد حاضر علائمی تعریف شود. این علائم در صفحه ۱۶ مقدمه معرفی شده است. این امر هم بر دقت در ارائه متن می‌افزاید و هم راه یکسان‌سازی روش تصحیح متون و اسناد را می‌گشاید.

اساس کار ویرایش متن اسناد در مجموعه حاضر جداسازی کلمات و استفاده از نشانه‌های سجاوندی به منظور درک بهتر متن، و به تبع آن، روشن شدن موارد ابهام است.

برای حفظ ارتباط با نسخه اساس و تسهیل در مراجعه به آن، نوشته‌های اسناد به دو بخش متن و سجلات تقسیم و در ابتدای سطرهای متن و ابتدای هر یک از سجلات سند شماره‌ای قرار داده شده است. در بازنویسی متن سند، چون اصل بر پاراگراف‌بندی و

تقسیم‌بندی محتوای سند بوده، شماره سطرهای متن اصلی لزوماً در ابتدای سطرهای بازنویسی شده قرار نگرفته است. در عین حال، در حاشیه متن چاپی، بخش‌های اصلی هر سند با کلمات واقف، موقوفه، موقوف‌علیه، مصارف، تولیت، نظارت، و تاریخ برجسته‌شده، تا مراجعه و جستجوی محتوای اسناد آسان‌تر شود.

در پشت صفحه عنوان هر سند، شناسنامه‌ای برای معرفی کوتاه سند آمده است. اطلاعات شناسنامه شامل نوع سند، سند اساس و اصالت آن، محل نگهداری، اندازه سند، زبان و نوع خط، تاریخ سند، و خلاصه‌ای از مضمون هر سند (واقف، موقوفه، موقوف‌علیه، و تاریخ) است.

برخی از اسناد ارائه‌شده پیش‌تر به صورت پراکنده منتشر شده است. این دسته از اسناد، که در بخش شناسنامه ذیل «پیشینه چاپ» سابقه انتشار آنها ذکر شده است، با رجوع به تصویر یا اصل سند بازبینی شده و علاوه بر رفع نواقص احتمالی، با شیوه ارائه اسناد در مجموعه حاضر منطبق شده است.

نمایه‌ها

برای تسهیل جستجو در محتوای اسناد، هشت نمایه فراهم آمده است:

نمایه آیات: آیات مبارک قرآن مجید در متن کتاب در میان پرانتز گل‌دار قرار گرفته است. نام سوره و شماره آیه در بخش نمایه آیات یاد شده است.

نمایه احادیث: احادیث منقول از پیامبر و ائمه (ع) در متن در میان دو گیومه قرار داده شده و در نمایه دست‌کم یک مأخذ برای آنها ذکر شده است.

جملات دعایی: به منظور شناخت بهتر جملات عربی در متن فارسی، فهرستی برای جملات دعایی عربی فراهم شده است. این جملات اگر در وسط متن قرار گرفته باشد، میان دو خط تیره و در صورت قرار گرفتن در پایان جمله، میان «؛» و «.» آمده است.

نمایه نام کسان: این نمایه به روشی تنظیم شده است^۱ که بتوان از طریق همه عناصر نام هر کس به محل کاربرد آن نام دست یافت؛ مثلاً نام امیر جلال‌الدین حسین طباطبایی

۱. عمادالدین شیخ‌الحکمایی، «کاتبان و قاضیان اسناد بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی (پیشنهادی برای فهرست‌نویسی و مستندسازی اسامی)»، نامه بهارستان، سال دوم، دفتر چهارم، پاییز و زمستان ۱۳۸۰، صص ۱۳۷ - ۱۵۲.